

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ ПРОФЕСІЙНИХ АДИКЦІЙ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONAL DEPROFESSIONALIZATION IN THE CONTEXT OF THE INFLUENCE OF PROFESSIONAL ADDICTIONS

У статті викладено теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень професійно орієнтованих складників психологічної структури особистості в контексті негативного впливу на них сучасних адитивних чинників, що зумовлюють можливості втрати їх професійної спрямованості. Визначено особливості психологічної стійкості особистості щодо протидії руйнівному впливу сучасних професійних адикцій та гальмування процесу депрофесіоналізації.

Значну увагу приділено дослідженню сутності, змісту, психологічних аспектів та специфічних характеристик поняття «депрофесіоналізація». Визначено найбільш поширені види поведінкових залежностей, серед яких професійна адикція розглядалася як нав'язлива потреба певного виду діяльності. У статті показано, що однією з найважливіших професійних деформацій сьогодні став синдром психічного (емоційного) вигорання.

Теоретичне поле вивчення проблеми професійних адикцій у контексті їх впливу на депрофесіоналізацію особистості в статті становить аналіз таких соціально-психологічних явищ, як трудоголізм, завчена безпорадність, прокрастинація, ургентна залежність, професійний перфекціонізм та професійний маргіналізм, воєнно руйнівна суспільно-економічна та соціально-психологічна ситуація в країні. При цьому показано, що ургентна залежність наразі дедалі більше набуває універсального, інтегративного характеру, який посилює свій вплив на інші професійні адикції.

Однак серед усіх названих та інших професійних адикцій у сучасній Україні явно домінують руйнівні суспільно-економічні та соціально-психологічні адикції, які викликані введеним в умови війни з росією воєнний станом, наслідками ведення бойових дій з агресором та постійним злочинно-терористичним бомбардуванням усієї цивільної інфраструктури країни. Усі ці адикції, безсумнівно, мають величезний негативний вплив та катастрофічно пагубні наслідки для особистісного професійного розвитку населення держави, ведуть до наростання процесу депрофесіоналізації більшості категорій фахівців.

Ключові слова: структура особистості, депрофесіоналізація, професійні адикції, трудоголізм, завчена безпорадність, прокрастинація, професійний перфекціонізм, ургентна залежність, професійний маргіналізм.

The article presents a theoretical and methodological analysis of scientific research on professionally oriented components of the psychological structure of the personality in the context of the negative impact on them of modern additive factors that cause the possibility of losing their professional orientation. The features of the psychological stability of the personality in terms of counteracting the destructive impact of modern professional addictions and slowing down the process of deprofessionalization are determined. Considerable attention is paid to the study of the essence, content, psychological aspects and specific characteristics of the concept of "deprofessionalization". The most common types of behavioral addictions are determined, among which professional addiction was considered as an obsessive need for a certain type of activity. The article shows that one of the most important professional deformations today is the syndrome of mental (emotional) burnout.

The theoretical field of study of the problem of professional addictions in the context of their impact on the deprofessionalization of the individual in the article is the analysis of such socio-psychological phenomena as workaholism, learned helplessness, procrastination, urgent dependence, professional perfectionism and professional marginalism, the war-destructive socio-economic and socio-psychological situation in the country. At the same time, it is shown that urgent dependence is now increasingly gaining a universal, integrative character, which strengthens its influence on other professional addictions. However, among all the above and other professional addictions, in modern Ukraine, destructive socio-economic and socio-psychological addictions clearly dominate, which are caused by the martial law forcibly introduced in the conditions of the war with Russia, the consequences of conducting hostilities with the aggressor and the constant criminal and terrorist bombing of the entire civilian infrastructure of the country. All these addictions, undoubtedly, have a huge negative impact and catastrophically detrimental consequences for the personal professional development of the population of the state, leading to an increase in the process of deprofessionalization of most categories of specialists.

Key words: personality structure, deprofessionalization, professional addictions, workaholism, learned helplessness, procrastination, professional perfectionism, urgent dependence, professional marginalism.

УДК 159.922.2+331.442

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.78.1.28>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Стасюк В.В.

д.психол.н., професор, професор кафедри військової психології Національний університет оборони України

ORCID ID: 0000-0002-4996-4041

Мороз В.М.

начальник

Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України

ORCID ID: 0000-0003-3363-3712

Постановка проблеми. Людина, як особистість, у сучасних складних обставинах свого розвитку, як провідний учасник і творець суспільного буття, зазнає психологічних структурних змін у своєму інтелектуальному, творчому розвитку, а водночас і деформації, деградації та депрофесіоналізації. Людський чинник нині потребує ґрунтовних досліджень, тому що є необхідною умовою та пріоритетом підготовки кадрів для всіх сфер життєдіяльності держави, визначальним суб'єктом

впливу на професійну діяльність фахівців на різних функціональних рівнях соціуму.

Його проблеми насамперед визначаються ще не достатньо дослідженим питанням напрямів формування та розвитку психологічної структури особистості, її деформації, впливу на персональну професійну діяльність. Це стосується таких визначальних складних понять, як «особистість», «психологічна стійкість», «деперсоналізація», «депрофесіоналізація», неоднозначних у тлумаченнях

психологів, психіатрів та фізіологів. Тому й сталою концептуально-вербальною їх визначення в сучасній психологічній науці наразі немає.

Також у концепціях професійного становлення особистості положення про зв'язок особистісного та професійного розвитку суб'єкта відзначається якраз малодослідженою різноспрямованістю змін особистості під впливом професійної діяльності. Сучасні дослідники цієї проблеми відзначають, що в суспільстві збільшується кількість фахівців, які втратили професійну ідентичність. Психологи попереджають про те, що професійний маргіналізм стає значущою соціально-психологічною проблемою. Зокрема, рівень поведінки фахівців управлінського профілю, яка відхиляється від соціальної прийнятності, підвищується, а неадекватні дії професіоналів у всіх сферах менеджменту дедалі частіше стають соціально небезпечними, адже вони негативно змінюють рольову функцію професії

Водночас за сучасних умов визначена проблема також зумовлюється наростанням руйнівних впливів у сфері професійного становлення та розвитку фахівців. Актуальною є відсутність адекватної моделі дослідження, яка б відповідала реальності процесів депрофесіоналізації.

До чинників відсутності такої моделі належить поверховість вивчення професійно орієнтованих складників психологічної структури особистості, її психологічної стійкості в умовах стрес-факторів професійної діяльності, нестача новітніх наукових розвідок сучасних особливостей депрофесіоналізації.

Відомо, що від трудоголізму, ургентної залежності та професійного виснаження потерпає більше третини найбільш успішних фахівців. Водночас питання оновлення переліку, характеристик та особливостей впливу сучасних професійних адикцій на поширення депрофесіоналізації наразі ще мало вивчені. Принаймні цілісний досліджень указаних проблем у вітчизняній психології за останнє десятиліття наразі не виявлено.

Крім того, сучасними українськими дослідниками ще далеко не вивчені соціально-економічні чинники масштабної депрофесіоналізації населення в період становлення незалежності України. А також наразі вони тільки підходять до розуміння стратегічно небезпечних для країни розмірів депрофесіоналізації мільйонів наших громадян, спричиненої введенням режиму воєнного часу та наслідками бойових дій, особливо терористичних злочинів російських військ.

Так, наразі сучасних досліджень щодо сучасних психологічних аспектів депрофесіоналізації особистості в умовах впливу професійних адикцій явно не достатньо. Особливо бракує системного вивчення впливу адитивних чинників на цю проблему в умовах воєнного часу.

Мета статті – дослідити психологічні аспекти депрофесіоналізації особистості в контексті впливу сучасних професійних адикцій для вдосконалення організації профілактичної роботи

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з таких напрямів: а) психологічна професійно орієнтована структура особистості (М. Варій, О. Власова, В. Клочков, В. Когут, О. Леонтьєв, О. Лосєв, А. Маслоу, В. Моргун, Г. Олпорт, Ф. Платонов, В. Рибалка, К. Рубінштейн, Ю. Трофімов); б) психологічні особливості залежної поведінки особистості та її депрофесіоналізації (Б. Братусь, М. Гріффітс, І. Зарубінська, Є. Змановська, Б. Кіллінджер, А. Костюк, Т. Макота, О. Личко, В. Менделевич, А. Міллер, О. Музика, В. Оутс, Д. Пайнз, Г. Портер); в) особливості сучасних професійних адикцій та їх вплив на депрофесіоналізацію (Ж. Вірна, О. Демчук, Т. Дучимінська, В. Горбунова, Я. Гошовський, С. Камінська, В. Лютий, В. Магда, І. Матієшин, Я. Мацегора, В. Мороз, А. Мудрик, О. Назаров).

Вагоме значення для презентованого дослідження психологічних аспектів особистості мають наукові праці щодо визначення поняття «особистість», її загальної структури та моделей. При цьому під особистістю розуміється конкретна людина, яка: належить до певного суспільства і соціальної групи; усвідомлює своє ставлення до навколишнього середовища, народу і самої себе; провадить певну діяльність; вирізняється своєрідними особливостями поведінки та діяльності [1].

Пріоритетним предметом дослідження психології особистості є її структура та функціональні характеристики; умови й рушійні сили формування; її рефлексивні властивості; самооцінка та образ Я як індивідуальності; особливості ставлення до життя та діяльності; гуманістична, духовна, ціннісна спрямованість; формування й розвиток особистості в соціумі; вплив екстремальних ситуацій на особистісний розвиток; відхилення або життєва криза та можливості гармонізації на різних етапах розвитку, стресостійкість; розбіжності проявів індивіда та ін.

Серед багатьох концепцій, підходів до психологічної структури особистості в контексті її депрофесіоналізації (деформації, руйнації, деградації її творчої, суспільно перетворювальної, професійно спрямованої діяльності), на думку автора, доцільно розглянути багатовимірну структуру особистості В. Моргуна. Вона характеризується інноваційними положеннями, зокрема, про новий статус самодіяльності як перехід від творчої діяльності до основної діяльності особистості, предметом якої є робота людини над собою; про спілкування та самодіяльності в людських взаєминах; про нову послідовність провідних діяльностей у розвитку особистості під час життя.

При цьому в теорії В. Моргуна багатовимірна структура особистості містить такі професійно орієнтовані складники:

– просторово-часові спрямування особистості, що містять співвідношення її локалізації в минулому, сучасному й майбутньому та визначаються вирішенням суперечності між буттям і небуттям її матеріальних та духовних носіїв;

– вольові переживання особистості виявляються в її емоціях, за якими стоять цілі, настанови, напружені потреби, мотиви та особистісний сенс;

– змістовна спрямованість діяльності особистості, що відповідає системі поділу праці й онтогенезу суб'єкта діяльності та передбачає спрямованості на: конкретну працю в її вузькому розумінні; суб'єктно-знакове пізнання та перетворення інших людей; перетворення способів власної активності; перетворення самого себе;

– рівні опанування особистістю своєї діяльності, що містить: навчання, відтворення діяльності, надситуативну пізнавальну активність та творчість як вищий рівень опанування діяльності;

– форми реалізації особистістю своєї діяльності: моторна, перцептивна, мовна, розумова (рефлексивна) [2].

Разом з вищеперерахованими професійно орієнтованими структурними елементами важливим складником структури особистості, що протидіє руйнівному впливу на неї сучасних адикцій, є психологічна стійкість, яка посідає особливе місце в психологічній науці, оскільки кардинально впливає на стабільність та безпеку суспільства, людини в професійній діяльності, особливо в умовах ризику й небезпечних ситуаціях. Вона розглядається з таких основних позицій: функціональних аспектів якостей особистості; професійної діяльності; властивостей, що впливають на характер діяльності; комплексної характеристики, що містить психологічні, фізіологічні та організаційно-поведінкові компоненти тощо. Нервово-психічну стійкість В. Ключков розглядає як здатність людини за допомогою саморегуляції протистояти негативним чинникам зовнішнього середовища, не знижуючи продуктивності діяльності [3].

Як стверджує відомий дослідник цієї проблематики О. Когут, психологічна стійкість або стресостійкість – це важлива системна властивість особистості, яка забезпечує прогнозованість біопсихологічних реакцій на стрес; оптимізацію організаційно-поведінкових стратегій подолання складних та надзвичайних ситуацій у професійній діяльності. Її формують психофізіологічна, емоційно-комунікативна, когнітивна, ціннісно-вольова складові, що утворюють цілісну структурну організацію особистості [4].

Викладені вище теорії та погляди дослідників щодо професійно орієнтованих складників психологічної структури особистості, тлумачення психологічної стійкості особистості в умовах професійної діяльності становлять підґрунтя для дослідження сутності та змісту, закладеного в назві статті поняття «депрофесіоналізація». Сьогодні науковці дедалі більше звертають значну увагу на неї як актуальну для сьогодення проблему, досліджуючи переважно такі її аспекти, як зниження престижності професій, зменшення попиту на кваліфіковані професії, деструкцію інституту професії, втрату фахівцями своєї професійної кваліфікації та майстерності. У руслі дослідження депрофесіоналізація

в загальному розумінні – це поступовий процес втрати професійних знань, навичок, умінь та деактуалізації професійно значущих якостей особистості, що зумовлювали реалізацію професійної Я-концепції особистості.

Нині в наукових колах депрофесіоналізація розглядається як процес змін у професійному середовищі, втрати контролю за умовами та змістом праці, зниженням статусу й авторитету окремих професій. Такий процес змін при депрофесіоналізації має спочатку зовнішній складник впливу, а вже потім починає діяти внутрішній механізм деактуалізації професійних знань, умінь та навичок. Водночас депрофесіоналізація є природно історичним процесом, у якому вибувають застарілі професії, на зміну яким приходять нові [5].

У статті депрофесіоналізацію розглядатимемо як процес втрати професійно важливих якостей, знань, умінь та зниження професійного рівня внаслідок невдалої самореалізації в певній професійній сфері з різних внутрішніх (небажання професійно самовдосконалюватися, наполегливо працювати в обраному професійному полі, наявність професійних деструкцій і деформацій) та зовнішніх причин (несприятливі умови на ринку праці, труднощі працевлаштування, економічна криза тощо). Отже, депрофесіоналізація суб'єкта – це руйнація його професійного Я, втрата професійної ідентичності, професійної суб'єктності та професійних цінностей.

Депрофесіоналізація, як внутрішнє відчуження від професійної ідентичності в особистісному сенсі, означає втрату фахівцем відчуття себе як професіонала, а в інституційному сенсі – втрату належності до професії: професійної кваліфікації, цінностей, етики, традицій і спільноти. Крім того, характерна для сучасного суспільства вимога до професіоналів уміння працювати з великими обсягами інформації призводить до розширення спектра професійної компетентності фахівця на шкоду глибині його професійних знань.

У суспільстві відбуваються безперервні процеси виникнення нових професій і зникнення старих, що стали неактуальними. Так, унаслідок проникнення інформаційних технологій і комп'ютеризованих засобів до всіх сфер діяльності нерідко колишня професійна діяльність перетворюється на досить просте заняття – відбувається згасання професії.

Отже, депрофесіоналізація діяльності – це процес її перетворення на непрофесійну з втратою монополії професіоналів на заняття цією діяльністю. Вона є наслідком науково-технічного прогресу, що розширює та спрощує доступ до окремих видів діяльності, спричиняє зменшення автономії професіоналів, демонополізації професійних знань, їх доступності для зацікавленого кола осіб. Зростання комп'ютерних технологій, підвищення освітнього рівня населення, критичне ставлення до фахових порад часто є сприятливими чинниками прискорення депрофесіоналізації.

Однак далі важливо зауважити, що в епоху соціальної нестабільності та кризовості у функціонуванні соціальних інститутів депрофесіоналізація може бути чинником, який не тільки породжує проблеми, а й відкриває нові можливості та перспективи для адаптації фахівців на ринку праці у вигляді опанування нових професійних ролей. Тому вимушена депрофесіоналізація в умовах кризи та вибір нової професії як адаптаційна стратегія в такій ситуації може вважатися позитивним процесом. Так, депрофесіоналізація вже не розглядається як суто негативне явище, якщо вона стає передумовою для подальшої професіоналізації. Отже, загальом, стресостійкість, конфліктостійкість і фрустраційна толерантність, що підвищують професійну надійність та адаптацію співробітників будь-яких професій, можуть сприяти стабільному виконанню професійних, суспільних і побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах [6].

До основних груп сучасних адикцій, що найбільш суттєво впливають на професійну сферу життєдіяльності особистості й нині є вагомими чинниками депрофесіоналізації, належать:

- інтернет-адикція (соціальні мережі, скролінг, кіберігри) спричиняє поверховість мислення, відволікання уваги від професійної діяльності;
- гаджет-залежність (постійна перевірка смартфона, push-нотифікації) формує кліпове мислення, неможливість працювати без постійних стимулів;
- інформаційна адикція (постійний пошук новин, «інфошум») веде до перевантаження мозку надлишком даних, відсутності їх фільтрації;
- кіберкомунікативна залежність (онлайн-чати, форуми, віртуальні спільноти) руйнує, заміняє реальні професійні контакти віртуальними, веде до втрати комунікативних і командних навичок, соціальної ізоляції.

Переходячи до аналізу професійних залежностей, слід зазначити, що професійна адикція найчастіше розглядається як нав'язлива потреба певного виду діяльності. Теоретичне поле аналізу проблеми професійних адикцій стосується розгляду таких найбільш розповсюджених сьогодні соціально-психологічних явищ, як трудовголізм, завчена безпорадність, прокрастинація, ургентна залежність, професійний перфекціонізм та професійний маргіналізм. Вони є головним фактором формування умов для депрофесіоналізації особистості, адже найбільше спричиняють надмірне виснаження через роботу, відкладання професійних завдань, емоційне вигорання, втрату мотивації, значне зниження ефективності професійної діяльності [7].

Трудовголізм є найбільш поширеною професійною адикцією, що визначається як незборимий потяг особистості до своєї професійної діяльності, призводить до її трансформації в пріоритетну залежність, при цьому витісняє всі інші інтереси та потреби, заповнює собою все життя трудовголіка. Він віддає повну перевагу роботі як відходу від переживань щодо свого емоційного стану, навіть від проблем особистого життя.

До цієї форми професійної адикції особливо схильні менеджери високого рівня, провідні програмісти, медичні працівники, фахівці соціономічних професій, старші офіцери армійських з'єднань, особливо в умовах застосування військ. Тому трудовголізм є переважно негативним явищем, що гальмує здатність особистості ефективно функціонувати. Його важливою особливістю є компульсивне прагнення до постійного успіху та схвалення з боку оточення. Із цим пов'язане домінування в психологічному стані почуття тривоги, яке не залишає трудовголіка майже ніколи. Трудовголік настільки фіксований на роботі, що відчужується від сім'ї, друзів, стає замкнений у системі власних переживань, має вузьке коло інтересів та труднощі, пов'язані із самореалізацією [8].

Трудовголізм майже завжди пов'язаний із професійним виснаженням, коли людина на початку надмірно захоплена роботою, прагненням встигнути й зробити все, а потім невідворотно приходить виснаження ресурсів організму, настає так зване емоційне вигорання. Професійне виснаження проходить такі стадії: спочатку підйом, готовність постійно та активно працювати; потім відчуття втоми, спад активності, байдужість до роботи, зниження ефективності – стагнація; наприкінці настає апатія – повне виснаження, відраза до професійної діяльності. Наслідки впливу виснаження на професійність проявляються у втраті мотивації до професійного розвитку, деградації навичок, механічного виконання обов'язків, ризику депресії, відчуження від колег, звільнення або зміни професії та прояву симптомів емоційного вигорання [9].

Емоційне вигорання – це і є головний синдром хронічного виснаження, що розвивається в результаті довготривалого, часто хронічного, робочого стресу, високої відповідальності без належної винагороди, невідповідності між зусиллями і результатом, відсутності підтримки від колег та керівництва, критичного перенавантаження та емоційного тиску на роботі, особливо в осіб людиноцентричних професій (психологія, менеджмент, медицина, військово-соціальне управління, правова, освітня та політична діяльність). До структури емоційного вигорання належить: емоційне виснаження – почуття спустошеності, втрата інтересу до роботи, брак енергії, постійна втома, навіть після відпочинку; деперсоналізація – емоційна черствість, байдужість до колег та клієнтів, відчуженість; редукція професійних досягнень – відчуття некомпетентності, зниження самооцінки, сумніви у власній цінності як спеціаліста. Це явище має і психосоматичні симптоми: періодичний головний біль, проблеми зі сном, зниження імунітету [10]. Тому емоційне вигорання часто стає першим пусковим механізмом депрофесіоналізації, коли настає мотиваційна та емоційна криза, людина втомлюється, втрачає інтерес, перестає вдосконалюватися, чим незворотно знижує кваліфікацію.

При цьому можливо висловити авторську думку про поширення трудоголізму та хронічного виснаження в значній частині населення сучасної України, яке пояснюється тим, що наразі спрацьовує якийсь глибоко закладений у свідомості схожий механізм: тривала російська агресія, стреси, розруха, нестабільність – від цього люди рятуються роботою, надмірною працею. Робота займає всі їхні думки, основну частину часу, сил та енергії. До того ж трудоголізм у них міг почати своє формування ще раніше – як спровокований суспільно-політичною та економічною кризами, що породили особисті, душевні, сімейні проблеми, постійне відчуття нестабільності власного соціально-психологічного захисту.

Далі особливо слід зазначити, що, по суті, негативними адикціями протилежними виснажливому трудоголізму, умовно можна виокремити насамперед такі адикції, як прокрастинація і завчена безпорадність.

Термін «прокрастинація» означає відкладання запланованих дій на потім як емоційну реакцію особистості на необхідні до обов'язкового виконання справи [11]. Як комплексний, неоднорідний у психологічному плані феномен, прокрастинація вміщує поведінкові, емоційні та когнітивні компоненти й тісно пов'язана з мотиваційною сферою особистості. На думку різних дослідників, кожний четвертий представник західної цивілізації страждає від власної прокрастинації. Це теж фактор впливу на посилення депрофесіоналізації, адже звичка відкладати важливе є, насамперед, втратою трудової дисципліни через порушення таймменеджменту, накопичення незавершених завдань, формування почуття провини, тривоги, зниження самооцінки, а також недовіру з боку колег і керівництва, втрату професійної репутації, стагнації розвитку [12].

До однієї з найбільш розповсюджених сьогодні професійних адикцій як фактору впливу на посилення депрофесіоналізації, особливо в Україні, можна зарахувати завчену безпорадність. Вона переважно розглядається як особливий психологічний стан особистості, що виникає внаслідок довготривалого та відносно стійкого усвідомлення нею невідконтрольності подій, що зараз відбуваються, а тому проявляється в апатичному зниженні її продуктивної активності. Тобто професійно дієдатна людина може сприйняти, звикнути – як би завчити – переконання про свою безпорадність, виправдати власну пасивність та депресивну поведінку на підставі достатнього накопичення досвіду своєї неможливості впливати на поточну ситуацію. Зауважимо, що вже сформована завчена безпорадність щодо якихось конкретних ситуацій часто поширюється й на значно більший спектр інших ситуацій, тобто формується вже не завчена, а життєва стратегія безпорадності [13].

Переходячи до характеристики ургентної адикції, треба зазначити, що, у широкому розумінні, це залежність особистості від постійної нестачі часу, який зумовлений надмірною зайнятістю та нагаль-

ною потребою одночасно провадити різні види діяльності, що вимагає значного прискорення темпу свого життя.

На думку відомих фахівців, що окремо досліджували це питання, ургентна адикція – досить специфічний вид залежності, який найперше виявляється в суб'єктивному відчутті постійної недостатності часу, і при цьому відчутті страху щось необхідне не встигнути зробити [14]. Людині з ургентною залежністю властиві такі особистісні характеристики, як бажання постійно контролювати час й усвідомлення неможливості підпорядкувати собі перебіг подій; реалізація професійних обов'язків завдяки часу для задоволення потреб у відпочинку й міжособистісних стосунках; прийняття майже всіх вимог, що стосуються його професійної діяльності; втрата здатності та можливості радіти життю в сьогоденні, зацікленість на невирішених завданнях майбутнього чи невдачі в минулому; або його ігнорування; витіснення в несвідоме емоційно насичених переживань; страх майбутнього; прагнення відкладати побільше на невизначене майбутнє, реалізувати свої цілі й бажання в поєднанні з гострим почуттям того, що час минає [15].

Аналіз вивчення такої професійної адикції, як перфекціонізм, показав неоднозначність його трактування, зокрема, у психологічній науці. У своїй дисертації з дослідження перфекціонізму сучасний вітчизняний науковець І. Матієшин показав значну варіативність його трактувань, які можна об'єднати в такі основні підходи до визначення його сутності. По-перше, перфекціонізм – це виражена потреба особистості в самовдосконаленні, що відображає специфіку особистісних стандартів діяльності, але без реального урахування здатності до їх досягнення, яка проявляється в постійному прагненні стати найбільш досконалим, навіть ідеальним майже в усьому. По-друге, це специфічна настанова особистості, що проявляється в намаганні розглядати як неприйнятне все те, що не відповідає довершеності. По-третє, це своєрідний життєвий стиль, що містить змінену мотиваційну спрямованість й особливості когнітивного стилю, як-от імперативність, ігнорування обмежень, когнітивна недиференційованість тощо. Крім того, це така характерна риса особистості, яка проявляється в повсякденній практиці висування до себе та інших вимог щодо виконання обов'язків і провадження діяльності на більш високому рівні, ніж того потребують обставини, а також у прагненні бездоганно виконати завдання [16].

Далі, як досить відома професійна адикція, є професійний маргіналізм. Він проявляється тоді, коли в особистості фахівця втрачена професійна ідентичність, байдужість, аж до ігнорування професійних норм і своїх обов'язків, їх заміщення цінностями та нормами іншого поза професійного середовища. Отже, професійний маргіналізм полягає в неадекватності особистості та поведінки дійсного професіонала вимогам його професії.

Науковиця Ж. Вірна стверджує, що професійна маргінальність є основною формою та визначальним чинником соціальної маргінальності. Вона виокремила основні типи маргіналів за мотиваційно-реалізаційним критерієм, до яких належать: ментальні – як обмежені вузькі фахівці, що не виходять за межі особистих інтересів при виконанні посадових обов'язків, тому що для них професія не є значущою цінністю; біхевіоральні – фахівці, що не сприйняли професійні цінності як життєво важливі. Важливим також є визначення наслідків професійної маргіналізації, до яких належать: функціонально не повна відповідність вимогам професійної підготовки та виконання професійних обов'язків; значна невідповідність задекларованої компетентності фахівця його місцю в структурі професійної ієрархії; виражена втрата професійних пріоритетів над своєю буденною свідомістю [5].

До вищевказаних професійних адикцій, які спричиняють поширення депрофесіоналізації, додається сучасне розширення, інтенсивність та значне зростання людських жертв і всебічної руйнації мирних умов життя в сучасних збройних конфліктах під сильним впливом бойових стрес-факторів. Це спричиняє значне збільшення кількості саморуйнівної поведінки, переважно саме її адиктивного різновиду.

В Україні сьогодні це визначається кардинальним зростанням впливу запровадження вже досить багаторічного надзвичайного, а потім і воєнного стану в державі, який значно посилюється з початком широкомасштабного вторгнення військ російського агресора. Цей адитивний вплив пояснюється хвилями масової мобілізації до чинної армії досить професійних та дієздатних трудових кадрів, величезними руйнуваннями об'єктів професійно трудової зайнятості значної частини населення, великим відтоком професійних кадрів високого рівня за кордон, переводом більших і кращих галузей та підприємств економіки й соціальної сфери на воєнні рейки тощо.

Водночас, коли специфічна професійне українське військо швидко поповнюється людьми із зовсім іншими цивільними професіями, негативний адитивний вплив разом з тисячами мобілізованих фахівців активно поширюється й на тисячі далеко непрофесійних працівників, що частково посіли їхні місця. У дуже обмежений час обидві вищеназвані категорії вимушені опанувати необхідні знання, уміння й навички, хоча б задовільно опанувати нову спеціальність, сформувати нове професійне Я, щоб підвищити свій рівень професіоналізму, чим збільшити можливості на фізичне або оптимальне виживання в нових умовах.

Так, розкриті вище адикції чинять значний негативний вплив та ведуть до наростання процесу депрофесіоналізації особистості через деградацію професійної ідентичності, поверхневого підходу до виконання професійних завдань. Ба більше, провокують розрив професійних зв'язків та ефективності командної роботи. Спричиняють значне скорочен-

ня часу на професійне навчання та підвищення кваліфікації. Дедалі частіше спостерігається емоційне вигорання через втрату мотивації працювати у своїй професії, заміщення реальних досягнень віртуальною активністю, виникнення ілюзії результативності без справжнього професійного розвитку та наполегливої праці

Висновки. За результатами проведеного в статті дослідження встановлено, що професійна діяльність фахівців в умовах стрімкого розвитку фундаментальних знань і технологій характеризується значним підвищенням інтенсивності праці, інтелектуальних та фізичних навантажень, несприятливого впливу інформаційних, соціально-економічних, воєнно-бойових стресових чинників, що призводить до зниження продуктивності, якості, редукції професійних досягнень тощо. Усе це наразі зумовлює в Україні відчутне пришвидшення процесів депрофесіоналізації в усіх сферах життєдіяльності.

Показано, що розкриті в статті професійні адикції, серед яких домінує вимушено введений в умовах війни з росією воєнний стан, мають значний негативний вплив та пагубні наслідки для професійного розвитку особистості, ведуть до наростання процесу депрофесіоналізації багатьох категорій фахівців.

Установлено, що розширення професійних адикцій та загострення проблеми депрофесіоналізації свідчить про те, що теоретичні й методологічні дослідження потребують нових підходів у напрямках розроблення ефективних методик психологічної профілактики та реабілітації залежних фахівців.

Проведене дослідження окреслило наукові напрями, які потребують подальшої розробки для поглибленого розуміння феномену професійних адикцій та його впливу на професійну діяльність особистості. Зокрема, є такі вектори подальшого наукового пошуку:

- дослідження впливу професійної адикції на морально-вольову сферу, професійну рефлексію, формування прихованих форм депрофесіоналізації, що не фіксуються через стандартні психодіагностичні інструменти;

- вивчення зворотного впливу депрофесіоналізації на формування адикцій на етапах виходу з професійної діяльності або за умов тривалого перебування у фрустрованому професійному середовищі.

Так, результати дослідження відкривають широке поле для міждисциплінарних досліджень, що інтегрують підходи професійної психології, адиктології, професіології, когнітивно-поведінкової терапії, нейропсихології та цифрових технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варій М.Й. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
2. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування. *Філософська і соціологічна думка. Респ. науково-теоретичний часопис*. Київ, 1992. № 2. С. 27–40.

3. Ключков В.В. Психологічна стійкість воїна : монографія. Тернопіль : «Заза прінт», 2024. 323 с.
 4. Когут О.О. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Переяслав : Університет Г. Сковороди, 2021. 518 с.
 5. Вірна Ж.П. Неврогенез професійних деструкцій особистості. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 19. С. 84–91.
 6. Toren N. Deprofessionalization and its Sources: A Preliminary Analysis. *Sociology of Work and Occupations*. Vol. 2(4). P. 323–337. <https://doi.org/10.1177/0730884750020402>
 7. Мудрик А.Б. До питання професійних адикцій особистості. *Психологічні перспективи*. 2016. Вип. 27. С. 113–125.
 8. Мудрик А.Б. Трудоголізм як професійна адикція особистості. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 29. С. 175–185.
 9. Galperin B.L., Burke R.J. Uncovering the Relationship between Workaholism and Workplace Destructive and Constructive Deviance: An Exploratory Study. *The International Journal of Human Resource Management*. 2006. Vol. 17. P. 331–347.
 10. Robinson B.E. Workaholism: Bridging the Gap Between Workplace, Sociocultural, and Family. *Journal of Employment Counseling*. 2000. Vol. 37. P. 31–47.
 11. Мудрик А.Б. Психологія залежної поведінки : навч. посіб. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 236 с.
 12. Камінська С.В. Професійна маргінальність у контексті професійної ідентифікації особистості. *Психологія і особистість*. Київ-Полтава, 2015. № 2(8). Ч. 2. С. 268–279.
 13. Дучимінська Т.І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; СНУ ім. Лесі Українки. Луцьк, 2013. 26 с.
 14. Адиктивні поведінкові чинники депрофесіоналізації військовослужбовців Збройних Сил України : звіт про науково-дослідну роботу. НДЦ ГП ЗС України. Київ, 2024. 367 с.
 15. Мороз В.М. Особливості прояву та профілактики у військовослужбовців ургентної адикції. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. Вип. 68(4). С. 98–106.
 16. Матієшин І.В. Психологічні особливості перфекціонізму спортсменів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01.; СНУ ім. Лесі Українки. Луцьк, 2013. 20 с.
- Стаття надійшла у редакцію: 21.10.2025
Стаття прийнята: 03.11.2025
Опубліковано: 08.12.2025